

JANINA ŠVAMBARYTĖ-VALUŽIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: rašytinių šaltinių tarmės analizė, tarmių leksikografija ir leksikologija, sociolingvistika, sintaksė.

ŽAGARĖS ŠNEKTOS RIBOS

Boundaries of Žagarė Local Dialect

ANOTACIJA

Straipsnyje pirmą kartą apibrėžiamos Žagarės šnektos, esančios vakarų aukštaičių šiauliškių patarmės šiaurės vakarinėje dalyje, ribos. Primenama Žagarės ir jos apylinkių kultūrinė ir ekonominė praeitis, kuri turėjo įtakos susiformuoti to regiono gyventojų socialiniams tinklams ir kalbiniam identitetui. Remiantis Žagarės šnektos tarminiais įrašais, išryškinamos respondentų kalbinės nuostatos ir savivokos kaita.

ESMINIAI ŽODŽIAI: vakarų aukštaičiai šiauliškiai, Žagarės šnektos ribos, izoglosė, kalbinis identitetas.

ANNOTATION

The article makes the first attempt to define the boundaries of Žagarė local dialect situated in the northwest part of the Western Aukštaitian subdialect of Šiauliškiai. It reminds the cultural and economic past of Žagarė and its environs, which influenced the formation of social networks and linguistic identity among the residents of the region. Based on the dialectal records of Žagarė local dialect, the article highlights the linguistic attitudes of the respondents and the evolution of their identity.

KEY WORDS: Western Aukštaitian subdialect of Šiauliškiai, boundaries of Žagarė local dialect, isogloss, linguistic identity.

ĮVADAS

Žagarė – šnektos centras, išsidėstęs prie pat Latvijos sienos ir nutolęs nuo Jōniškio į šiaurės vakarus beveik 26 kilometrus, yra savitos etninės sudėties ir istorijos miestas. Per Žagarę tekanti Švėtė skiria abipus upės įsikūrusias dvi

Žagarės. Kairiajame krante yra Senoji Žagārė, o dešiniajame – Naujoji Žagārė. Miestas išsikūręs kelių į Naūjąą Akmėnę, Jōniškį ir Jelgāvą sandūroje. Senoji Žagarės dalis – urbanistikos paminklas. Valstybės saugomas gatvių tinklas, Naujosios Žagarės aikštės planas. Miesto dalys yra stačiakampio plano ir suformuotos XVI a. I pusėje¹. Istoriniuose šaltiniuose, kaip rašoma enciklopedijose, Žagarė (Sagera) minima nuo 1253 (ar 1254) m. XIII a. pabaigoje, per žiemgalių sukilimą, Žagarė buvo visiškai sunaikinta kalavijuočių. Istoriniuose šaltiniuose vėl imama minėti nuo 1473 m. Vytauto Didžiojo laikais Žagarėje buvusi net druskos muitinė.

Senajoje Žagarėje dvaras žinomas nuo 1490 m. Šioje miesto dalyje nuo 1495 m. rengti dideli turgūs. Mat 1495 m. liepos 16 d. LDK kunigaikštis Aleksandras suteikė teisę Žagarėje rinktis turgums ir prekymečiams, steigti karčemas ir kurtis amatams. 1499 m. priešais turgų pastatyta bažnyčia. 1495–1797 m. Senajoje Žagarėje veikė muitinė.

Naujoji Žagarė dešinėje Švėtės pusėje išaugo XVI a. ir nuo 1547 m. imama vadinti miesteliu. Naujojoje Žagarėje XVI a. pastatyta bažnyčia, o nuo 1600 m. prie bažnyčios įsteigta parapiinė mokykla. XVIII–XIX a. radosi Naryškinų dvaro sodyba ir iki dabar išlikę rūmai, žirgynas, maniežas, dvaro tarnautojų pastatai, parkas.

Senoji ir Naujoji Žagarės yra patekusios į Rusijos imperijos atlasą. Kauno gubernijos žemėlapyje jos pažymėtos pačiame pasienyje (žr. žemėlapi²).

Abi dalys – Senoji ir Naujoji, sudarančios dabartinę Žagarę, dažnai degė³. Ir Senoji, ir Naujoji Žagarės labai nukentėjo per Šiaurės karus⁴.

Sielovados darbui Žagarėje pastatytos keturios įvairių konfesijų bažnyčios. Be dviejų katalikų bažnyčių 1849 m. ar 1850 m. pradėjo veikti evangelikų liuteronų bažnyčia, o 1894 m. radosi ir stačiatikių cerkvė.

Žagarėje būta valstybinių ir privačių mokyklų, įvairiomis kalbomis leista spauda. Nuo 1865 m. (be parapiinės mokyklos) įsteigta valdinė mokykla⁵. Veikė dvi žydų mokyklos. Nuo 1909 m. iki 1915 m. gyvavo privati prekybos mokykla.

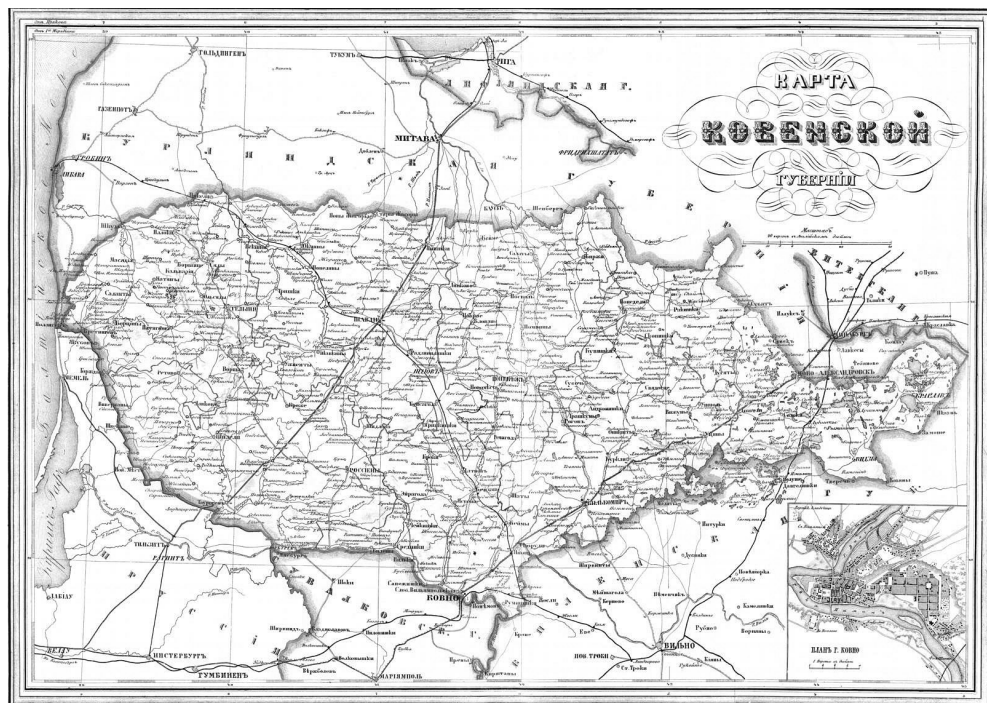
¹ Plačiau žr.: TLE IV 627–628; <https://www.vle.lt/Straipsnis/zagare-110520>.

² Žemėlapis imtas iš <https://www.runivers.ru/maps/podrat.las/30/>.

³ Senąją Žagarę gaisrai niokojo 1712 m., 1717 m., 1775 m., 1784 m., 1902 m.. Naujoji Žagarė ugnies buvo nusiaubta 1635 m., 1649 m., 1656 m., 1710 m., 1757 m., 1758 m., 1775 m., 1776 m., 1805 m., 1881 m., 1909 m., 1911 m.

⁴ Daugiausiai Žagarė nukentėjo XVII a. viduryje ir XVIII a. pradžioje.

⁵ Valstybės, valdžios išlaikoma.

1906 m. atidaryta miesto mokykla. Nuo 1907 m. darbą pradėjo latvių mokykla. 1909 m. įkurta valdinė mergaičių mokykla. 1909 m. įsteigta spaustuvė⁶.

XVIII a. pabaigoje smarkiai auganti Žagarė pasidarė svarbiausias Šiaurės Lietuvos prekybos centras, į kurį suvažiuodavo pirkliai ne tik iš įvairių Lietuvos vietų, bet ir iš Rusijos, Lėnkijos, Anglijos ir Vokietijos. 1897–1899 m. Žagarėje buvo 820 amatininkų, 171 prekybos įmonė. Išlikę Žagarės senamiesčio pastatai, kuriuose gyveno tuomet žymūs žmonės ar buvo įsikūrusios kultūros ir švietimo įstaigos, prekybos įmonės, malūnai, vilnos, odos, žvakių fabrikėliai mena šimtmečių istoriją. Įvairiuose pastatuose darbavosi vis kiti amatininkai: odininkai, batsiuviai, auksakaliai, kalviai, siuvėjai, mezgėjai, puodžiai, mūrininkai, račiai, kubiliai, audėjai, kailiadirbiai, barzdaskučiai ir kt. XIX a. ima rasti dar kitų pramonės įmonių. Įsteigtos sagų dirbtuvės, muilo fabrikas. Tuomet Žagarėje ir vėliau gyveno 730 amatininkų, veikė 6 fabrikai, 3 malūnai, 104 krautuvės. Į prekymečius atvykdavo pirklių iš Anglijos, Rusijos, Vokietijos. Žagarė buvo ir didžiausias Šiaurės Lietuvos kontrabandos centras. Visi šie istoriniai faktai mini mi turint tikslą straipsnyje kalbinei savimonei išryškinti ir ekonominiams, prekybiniais tinklams nustatyti.

⁶ Plačiau žr.: TLE IV 628; <https://www.vle.lt/Straipsnis/zagare-110520>.

TIRIAMOJI MEDŽIAGA,
TIKSLAS, METODAI

Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve (LKI TA) saugoma nemažai įrašų iš Žagarės ir jos apylinkių. Tiriami tarminiai įrašai apima 1998–2003 metus⁷. Apklausti vyriausiosios kartos respondentai, gimę 1901–1936 m. Įrašai daryti ir kalbininkų (Nr. 15), ir lituanistinių studijų studentų (Nr. 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29), ir mokytojų vadovautų moksleivių (Nr. 239, 240, 241)⁸. Iš pasakojimų aiškėja ne tik respondentų gyvenimas, istoriniai sukrėtimai ir perversmai, pirmojo ir antrojo pasaulinių karų kataklizmai, bet ir Žagarės kultūrinis, socialinis, ekonominis gyvenimas, iš kurio ryškėja respondentų kalbinės nuostatos ir socialinių tinklų kryptys⁹.

Primintina, kad dialektologai yra pastebėję atskirus pavienius tarminės kalbos atvejus (šlekiavimą (apie tai rašė Aldona Jonaitytė, Aleksas Girdenis, Juozas Pabrėža, Aušra Kaikarytė), žemaitiško kirčiavimo atvejus (Pabrėža), perficientyvą (Girdenis, Genovaitė Kačiuškienė) ir pan.), kuriuos autorė akcentuos plačiau ir išsamiau aprašydama Žagarės šnektą kituose straipsniuose. Be to, lietuvių kalbos tarmių tyrėjai už Žagarės ir Skaistgirio šnektų brėžia ir dvi izogloses. Pirmoji – *ė* po kietojo *l* atliepimas *a*, *ę*. Už jos žymima antroji – kamieno kirčiuotų *ė*, *o*, *y*, *ū* atliepinių izoglosė.

Kadangi Žagarės šnektą dar nėra plačiau ir išsamiau tirta, pirmiausia ir keltas tikslas – nustatyti Žagarės šnektos ribas. Dėl to užsibrėžti šie uždaviniai: supažindinti su Žagarės istoriniu, religiniu ir kultūriniu paveldu, galėjusiu turėti įtakos šnektos kalbinei raidai. Išklausius įrašus atskleisti respondentų kalbinę ir kultūrinę įžvalgą. Nustatyti Žagarės šnektos ribas ir nubraižyti žemėlapi. Užsibrėžtam tikslui pasiekti geriausiai tiko tradicinėje dialektologijoje taikomi aprašomasis, lyginamasis, kartografinis metodai.

⁷ LKI TA saugoma ir vėlesnių metų įrašai, pavyzdžiui, daryti 2011–2013 m., bet jais straipsnio autorė nesiremia dėl vienos priežasties – respondentų amžiaus. Vyriausioji karta geriausiai atspindi tradicinę tarmę, o tokių respondentų tarminių įrašų daugiausiai padaryta nurodytais metais.

⁸ 1998 m. Kaikarytė apklausė vyrą (g. 1928 m.) ir moterį (g. 1928), o lituanistinių studijų studentės S. Mickutė ir S. Raicevičiūtė – vyrą (g. 1930) ir dvi moteris (g. 1914 m. ir 1936 m.). 1999 m. įrašyti šešiolikos respondenčių, gimusių 1901 m., 1902 m., 1909 m., 1911 m., 1912 m., 1914 m., 1915 m., 1918 m., 1920 m., 1921 m., 1923 m., 1926 m., 1927 m., 1928 m., 1929 m., 1934 m., ir respondento (g. 1924 m.) tekstai, kurių įrašus padarė A. Laurikėytė, B. Balutytė, R. Vidmantaitė, J. Norkienė, S. Raicevičiūtė. 2003 m. Joniškio „Aušros“ gimnazijos moksleiviai užrašė 1923 m. ir 1925 m. gimusių respondenčių ir respondento pasakojimus.

⁹ Terminas *socialiniai tinklai* apima buvusius ekonominius, prekybinius ryšius tarp latvių ir lietuvių, bet per kalbinę savimonę (latvių kalbos vartojimas bendraujant) sietinas ir su kalbotyra.

SOCIALINIAI TINKLAI IR KALBINĖ SAVIMONĖ

Žagarės ir jos apylinkėse įrašytuose tarminiuose tekstuose išryškėja respondentų pasakojimai apie Žagarę, kaip savarankišką ir turėjusį savivaldą centrą, kuriame (su)gyveno įvairių tautybių ir religinių įsitikinimų žmonės. Respondentai yra išsakę savąsias kalbines nuostatas, savitą kalbinę savivoką ir nurodę prekybinius, darbinius saitus.

Žagarę (trumpinama Žg) respondentai prisimena ir nuolat akcentuoja kaip valsčiaus centrą, koks jis ir buvo nuo seno, kol centru netapo Joniškis: **žagā-rēs valšćuz būva pri_*liētuvos / kur_dabà *jónišķes rajòns / tai_bú-dava *žagā-res rajòns (Žg).*¶

Čia, Žagarėje, kaip pasakojama, vykdavę didžiausi prekymečiai (jomarkai). Respondentų atmintyje išlikę dideli miestelio namų kiemai, savitas urbanistinis paveldas. Jie buvo pritaikyti suvažiavusių į turgų prekeivių vežimams saugoti. Didžiųjų turgų dienomis net ir vaikai stengdavosi užsidirbti, plg.: *uš_ta.[arklių]_prižu.rėjima. dúodava dēšim ceñtu. ¶ didelē kiēmai *žagārēj bū-dav(a) aņķš-čēu ¶ o_kādà bú-dava jómarks / tai_tādà bú-dava po_šiñta. padvā-du. suvažúodava i_kiēma. / jà ¶ su_dviračēi(s) suvažúodava ¶ pí.lnas klētis priķždavom tu._dviraču. ¶ dvirdēšim ceñtu. / a_pēņkólika ceñtu. jau_mú.m i._kišēne. leñd / jà ¶ (Veršiai).*

Kadangi apie Žagarę buvę Naryškinui priklausiusių miškų, reikėjo eigulių. Naryškinas nepriimdavo dirbti lietuvių dėl giminių protegavimo, bet kviesdavosi tarnauti latvius ir vokiečius, todėl lietuviai eigulius vertino taip: *tù èšì *nariškina eīgūlu / tù èšì *nariškina šuñūks / víenu žóžu (Žg).* Dažniausiai buvę eiguliai užsidirbdavo nemažai pinigų ir įsigydavo ūkius, bet juose neužsibūdavo ir vėl grįždavo prie savo darbo: [vienkiemyje] *čè já.m [tėvui] nepatika / māt mišķē už.uges ¶ sáva ú.ki. pí.rkta. sēserei pali.ka ¶ nebebūva kai(b) bebút / pali.ka / víenu žóžu / pavoji.ęga ¶ tú.kstanti. carī.ñu rú.blu. sumokėjē [už žemę] ¶ tàz būva didelis pinigs ¶ carinei pinigai būva brá.ęgu.s (Žg). ¶*

Žagarė – įvairiautis miestas. Respondentai pasakoja, kad buvę daug verslių žydų: *dā_pri_*lietuvōs / *střuliz būva vedējis / ži.dēlis ¶ nù_tai / jis valde malú-na. / i_valde karšikla. / i_vald(e) elēktras ¶ elēktra. jiz dā-ve visá(m) miestēlui [Žagarei] (Žg).* Primintina, kad Žagarėje veikė žydų bendruomenė „Kahal“. Pasakotojai neapeina žydų šaudynių temos: nusakoma ne tik asmeniškai išgyventa būsena, bet ir ketinimų saugoti žydus negalėjimas įgyvendinti, be to, stebimasi pačios žydų tautos naiviu įtikėjimu kariaujančių tautų žmoniškumu, plg.: *daug labai sušá.ude *žagārēj tu._ži.dēlu. / jà ¶ tigì až gi.vėnau tuo_tárpu miestēli. ¶ ka_mum búd būvi. kuř pašlėpī / tai_īititvairógēz bú-tum palaiķi juōs ¶ pāmatis pašalinis / [sakys] jiē ží-dus užlá.ika ¶ tigì mùmīs valžē iš_kařta sušá.udi.s kartù*

su *jeĩs* ¶ *ant laũkũ*. [gyvendamas vienkiemyje] *galėtum jiẽm* [žydams] *i.taisĩt a_virtuõuke*. / *a_kã* ¶ *jiẽ* [žydai] *delto nebėga laũka* / *ka_jiẽ nẽtik* ¶ *kã_jiẽm sãkai* / *jiẽ nẽtik* ¶ *sãka* / *teĩp nẽgãl bú-t* / *nẽbũs teĩp* (Veršiai).

Viena iš Žagarės mieste ir apylinkėse gyvenusių etninių grupių – čigonai (ci-gonai). Respondentai apie jų gyvenimo būdą, nepriimtina lietuviams, visada užsimena: *kãz bũva dižėuses vãgĩs* ? ¶ *čigõns* / *jã* ¶ *nebũva tõku*. *i.tarĩmu*. / *ka_jau liėtuvis pãvoge á.rkli*. / *a_ten_ká.rve*. ¶ *cigõnz gũdrũs lãbai* ¶ *tã* [arklĩ] *pá.rdave* / *sugrĩža* / *i_vėl dá.iros* / *a_nepamatĩs kuĩ kóki*. *arklũka*. *kur_pãmĩškė_i prĩrĩšta*. / *jã* (Veršiai)¹⁰.

Žagarės ekspedicijos tarminiuose įrašuose atspindima religinė miestelio gyventojų įvairovė ir nusakomas kitatikio vertinimas: *o_tãdã tie_tikėjĩmai aĩ lãbai skĩres* ¶ *čẽ katalĩks* / *o_čẽ luterõns* ¶ *tai_sũdna diẽna* ¶ *tas_luterõnz bũua smeĩtis* (Žg).

Apie latvių apsigyvenimą Lietuvoje respondentai pasakojo taip: *vĩsĩ dvari-nĩkėlei bũva suleĩkėje* ¶ *i_vĩsũs bajorėlus ižgrũda i_ĩsĩbira*. [po 1863 m. sukili-mo, nes bajorai labai rėmė sukilimą] ¶ *tuõz dvãrũs paĩdave laũka* ¶ *lãtvei pĩrka ta(ž)_žemũkes* [nes buvo pigu] (Žg). Todėl latvių Žagarėje ir jos apylinkėse gyventa gana plačiai: *vĩsas kã.imz *biłunišku vĩen lãtõu*. *bũva* ¶ **auksũčei aĩ lãtõu*. *bũva* / *vĩens kĩcs lietũvis* (Žg).

Dažnai respondentai net vietovardžių kilmę aiškina latvių kalbos žodžiais, plg.: iš *lãtõu*. *kalbõ.s brũzis* / *tai_brãvors* ¶ **brũža kã.ims iĩ dabaĩ* ¶ **švėte* / *lãtviškai *švėte* / *kaĩp *šventõji ūpe* / *teĩp išeĩtu*. (Žg).

Žagariškiai net ir kalbinį tapatumą sieja su latvių kalba, plg.: *mũ.m gimtã kalbã lãtvei* (Žg). Tiesa, respondentai mini ir pasikeitusius tarpusavio santykius: *ka_lãtvei mũ.m kaškõ nedraũgiški* / *jã* ¶ *ãš* / *kai_bũvau já.uns* / *tai_mã.n patĩgdava tie_lãtvei* ¶ *lãtviškai išmókau* ¶ *ka_bũtu*. *aĩntras lãtvis* / *galėtumẽm pašnekėĩ* (Veršiai). Su Latvija žagariškius siejo ir darbiniai ryšiai, pvz.: *nu_tai_eĩdava* / *kãtriẽ bũva miešcõnai* ¶ *lãtõei dà.uğẽũ mokėdava* ¶ *vĩsĩ miešcõnai eĩdavom i_ĩlãtviẽ*. *dĩ.rĩpĩ* ¶ *čẽ* / *i_ĩliėtuva*. / *neĩdavom dĩ.rĩpĩ ni_vĩens* ¶ *mãna tẽvũks važũo-dava i_ĩlãtviẽ padėĩ kũ.lĩ* / *nu_tai_jĩz grũ.dũ*. *usĩdĩ.rbdava* (Veršiai). Nevengta ir laikino gyvenimo Latvijoje, jaučiant pareigą (paaugus vaikams) sugrįžti Lietu-von: *vaĩkai susitvėre* / *užã.uga lik_septĩnũ*. *mẽtu*. / *i_važẽvom laũka* [iš Latvijos] (Veršiai). Dabar latvių kalbos vartojimas sumenkęs: *lãtõu. kalbã*. *baĩg(u) užmiĩrĩt* / *ãle biški móku* (Žiuriai). Kalbinė savimonė siejama ne tik su latviais, bet ir su vokiečiais. Respondentai mini kelias kalbines ypatybes, kurios aiškiausiai pastebimos – kirčio atitraukimą ir su tuo susijusį kalbėjimo būdą, plg.: *a_jũs vóketẽ* / *a_jũs lãtve?* ¶ *mã-tot* / *tas_kĩrčẽvĩms teĩp* ¶ *i_mẽ(s) stãčei kalbam* (Žiuriai). Respondentai yra pastebėję, kad kitakalbiamis ši šnekta nepatikdavusi, nes

¹⁰ Apie požiūrį į čigonus plačiau žr. Švambarytė 2005: 186–192.

yra jų ausiai svetima, plg.: *ta_tar̃mė. māt nepatĩgdava* [atvažiavusiems] ¶ *ta_tar̃. mē. ĩ svètīmà* (Žiuriaĩ). Kai kurie respondentai linkę įtikėti kalbininkų darbais ir jau tapatinasi su žemaičiais: *o_mēs tai_žemaičēi ēsam. kaip ant_žemėlape rāša* (Žiuriaĩ).

Respondentai linkę lyginti dvi Lietuvos gyvenimo kokybę ir prekyniu įverčiu: **smetóna lai.kai.s vīsì bũva isidalĩne. ¶ vĩenkieĩnuos vīsì bũva* (Veršiai); *o_dàbà / žal̃ti.s / po_lĩta. bú.lkas ¶ prie_*smetónas teĩ(b) brá.ĩgei nebũva / kai_dàbà ka_ĩ* (Veršiai).

Tarminiuose įrašuose nepraslysta pro akis ir šiandieninės valstybės politika: *dá.r ĩ.rà netĩkra *liē.tuvà / kol_bũs tikrà *liē.tuvà / tai_tàdà bũs vĩskas pĩgeĩ* (Veršiai).

Taigi iš tarminių įrašų pastebimos ne tik respondentų kalbinio tapatumo nuostatos, bet ir ekonominio tinklo ribos. Žagariškiai prekiaavo su latviais; tarnavo ir talkininkavo pas Latvijos ūkininkus kone visą devynioliktą amžių, o paribio miestelio gyventojai laisvai kalbėjo latviškai¹¹. Visos šios nuostatos turi istorinį pagrindimą, mat Žagarė ir jos apylinkės priklausė Kuršo grafystei. Gal ir dėl to vyresniosios kartos žagariškiai linkę tapatintis ne su lietuviais ir vakarų aukštaičiais, bet su latviais. Ryškėja ir kita, kalbininkų formuojama, nuostata: imama si manyti esant žemaičiais, bet ne vakarų aukštaičiais. Tokia kalbinė savimonė, toks susidvejinimas rodo, kad Žagarės šnektos respondentai dar tebeieško kalbinės tapatybės.

ŽAGARĖS ŠNEKTOS RIBOS

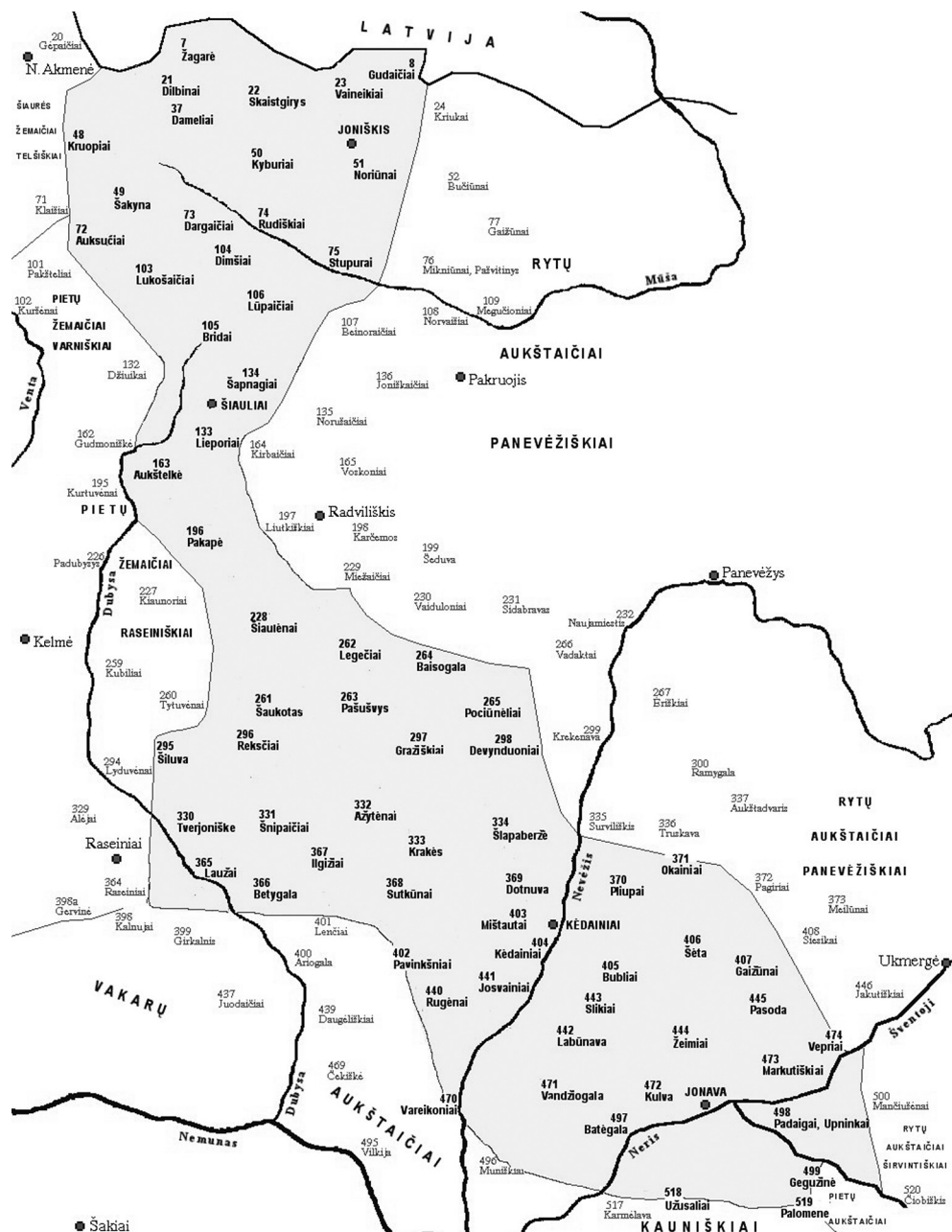
Žagarės šnektą priklauso vakarų aukštaičių šiauliškių (trumpinama VAŠ) patarmei (žr. žemėlapi¹²).

Kaip matyti iš žemėlapių, vakarų aukštaičių plotas, kuriam priklauso šiauliškiai ir kauniškiai, dėl išsidėstymo per visą centrinę Lietuvos teritoriją ir šnektų įvairovės bei susidarantių kalbinių reiškinių savitumo dialektologų imtas išsamiau aprašyti tik pastaraisiais metais, bet paribio tarmių ir šnektų tyrimų dar vis trūksta.

Verta priminti, kad tautinio identiteto formavimasis baltų kraštuose yra susijęs su dvejopomis (rytų ir vakarų) kultūrų įtakomis. Tautinis atgimimas ir tautinė savivoka, anot Alvydo Butkaus, baltų kraštuose pirmiausia prasidėjęs vokiečių, bet ne lenkų kultūros aplinkoje. Viešas ir ilgalaikis lietuvių kalbos bei

¹¹ Plačiau apie požiūrį į latvius žr. Švambarytė 2004: 151–156.

¹² Žemėlapis imtas iš www.tarmes.lki.lt/F_vasmap.htm.

lietuviškumo niekinimas lėtino ir šiaip jau vėluojantį XIX a. lietuvių tautinį sąmonėjimą, formavo nevisavertės tautos kompleksus. Žagarės šnektą kalbančiesiems teko susidurti su abiejų kultūrų įtaka. Žagarės apylinkėse, kaip pasakoja respondentai, *vīsi dvariniņķēlei būva suleņķēje ¶ i vīsus bajorēļus izgrūda i *sībira*. [po 1863 m. sukilimo, nes bajorai labai rėmė sukilimą] ¶ *tuōz dvārūs pārđave laūka ¶ lātvei pīrka ta(ž) žēmūkes* [nes buvo pigu] (Žg). Naujųjų šeiminių (latvių ir vokiečių) dvareliuose ima plisti lietuviybės idėjos. Galima būtų manyti, kad kalbiniams reiškiniams – universalijoms – rasti ir kalbinei raiškai sudėtingėti turėjo įtakos ir šis istorinis reiškinyss¹³.

Kai kurios Žagarės šnektos kalbinių reiškinių įžvalgos aprašytos dr. A. Kaikarytės (1976–2016), tyrusios Skaistgirio šnektą. Dialektologė, remdamasi natūraliosios morfologijos teorija, išplitusia Vokietijoje ir Austrijoje XX a. 8 dešimtmčio pradžioje, yra pristačiusi artimiausią Žagarės šnektai Skaistgirio šnektą, palygindama kai kuriuos Skaistgirio šnektos reiškinius su Žagarės šnektos reiškiniais (Kaikarytė 2015: 150–173)¹⁴. Be to, Žagarės šnektos tam tikri kirčiavimo, morfologiniai, sintaksiniai reiškiniai yra jau anksčiau dialektologų pastebėti, bet nuoseklesnio šnektos aprašo dar trūksta¹⁵. Norint šnektą ištirti išsamiau, reikia pirmiausia apsibrėžti jos ribas (žr. žemėlapi¹⁶).

Kaip matyti pirmą kartą nubraižytame ir skelbiamame žemėlapyje, Žagarės šnektą išsidėsčiusi pačiuose šiaurės vakaruose. Todėl šiaurės vakarinę ribą vestume Lietuvės ir Latvijos respublikų siena (Jšpt 2001: 13; Lktch 2004: 60). Artimiausios vietovės – Dilbinaĩ, Minčaičiai, Žagārė ir Žagariškiai. Rytinė Žagarės šnektos riba susisiečia su Skaistgirio šnektą. A. Kaikarytės teigimu, „Ši riba dar nėra pakankamai ištirta ir aiški“ (Kaikarytė 2015: 150). Prie šios ribos išsidėsčiusę Daukšių, Rukušių, Stungių, Gražaičių, Veršių, Mželių kaimai. Pietvakarinė Žagarės šnektos riba vestina pro Juodeikius ir Gaižaičius, Raistus, Martyniškius, esančius netoli Akmenės rajono ribos.

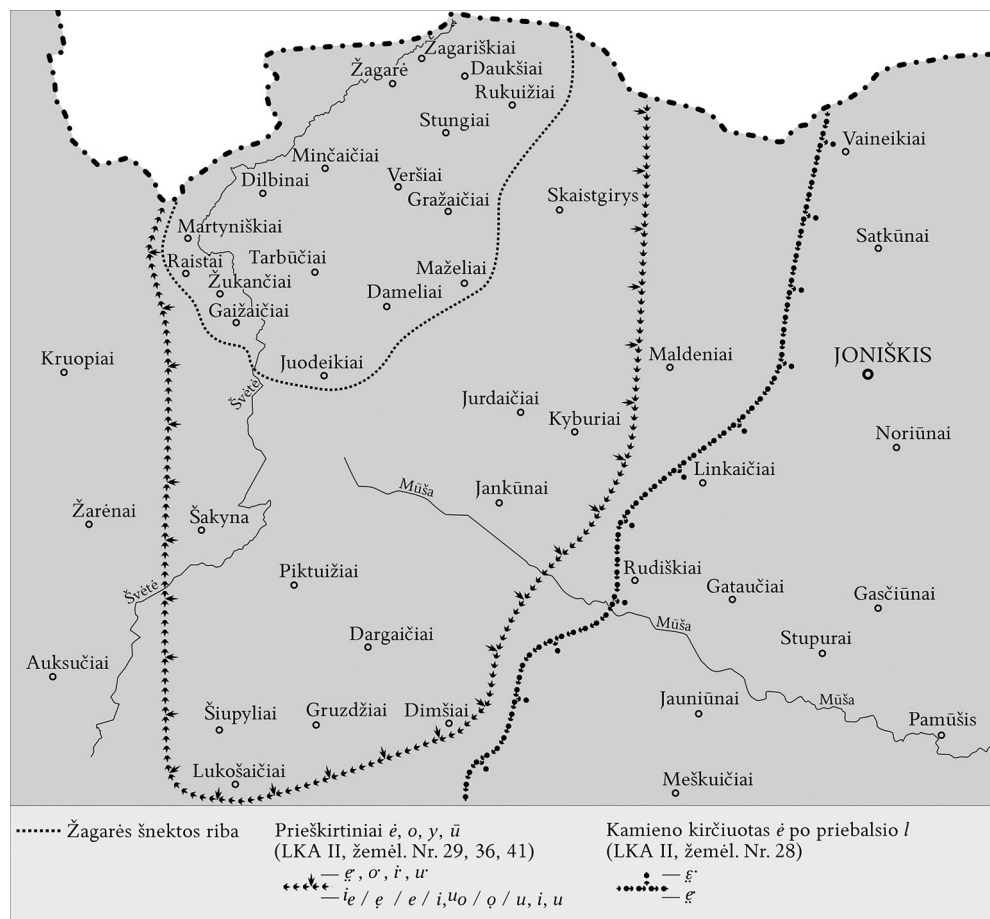
Prisimintina, kad *Lietuvių kalbos atlaso* (trumpinama LKA) antrasis tomas, skirtas fonetikai ir fonetinių reiškinių žemėlapiai, nurodo kelias kalbines izogloses, praeinančias netoli Skaistgirio ir Žagarės šnektų. Viena jų būtų kamieno *e*, *ei* tarimas po priebalsio *l*, tarmių chrestomatijoje įvardytas kaip *e*, *ei* kietinimas

¹³ Plačiau apie Daunoravos ir kt. dvarus žr. Vasiliauskas 2017.

¹⁴ Natūraliosios morfologijos teorija „ir struktūrines tendencijas kalbose, ir specifinius pakitimų procesus skirtingose kalbose aiškina iš dalies universaliais natūralumo principais“ (Kaikarytė 2010: 6).

¹⁵ Išsamesnę kalbinę Žagarės šnektos analizę autorė ketina pateikti kituose straipsniuose.

¹⁶ Žemėlapi nubraižė dr. Laura Geržotaitė, remdamasi LKA ir Lktch žemėlapiais. Ačiū kolegei ir už įžvalgius Žagarės šnektos ribų patikslinimus, ir už kitas pastabas.

ir atliepimas *a, ai*. Šio kalbinio reiškinių izoglosė siekia Žagarę ir praeina netoli Dilbinų ir Dāmelių. LKA nurodomi kalbiniai punktai 7, 21, 22, 37, 50, 74¹⁷.

Antroji izoglosė, nesiekianti Žagarės, būtų kamieno kirčiuoto balsio *ė* nevienalytė kokybės raiška po sukietėjusio priebalsio. Kaip teigiama LKA II vienur balsis užpakalėja iki *ę*, o kitur jis atliepiamas kitu – *a* balsiu. Ši izoglosė, kaip rodo 28 žemėlapis, Žagarės nesiekia, bet eina per 23, 51, 74 kalbinius punktus, t. y. pro Vaineikius, Rudiškius, priklausančius Joniškio šnektai.

Trečioji izoglosė – prieširtinių ilgųjų *ė, o, y, ū* atliepimai (žemėlapiai 29, 36, 41) taip pat eina už Žagarės šnektos per Skaistgirio šnektos teritoriją. Ar

¹⁷ Plačiau apie šį reiškinių rytų aukštaičių šnektose žr. Kardelis 2002: 107–114; 2002: 2015–222; 2008: 485–494.

paminėti kalbiniai reiškiniai dabartinėje Žagarės šnekte visai neatsispindi, ar atsispindi iš dalies, o gal nėra perėję izoglosių ribų, ketinama patyrinėti kitame straipsnyje.

Šiauliškių patarmės šiaurės vakarinėje dalyje išsidėsčiusios Žagarės šnektos ribų nustatymas tradicinėje lietuvių dialektologijoje atspindi Joniškio šnektų, kaip visumos, vaizdą¹⁸. Žagarės šnektos kalbinė įvairovė, kaip galima susidaryti įspūdį, bus nulemta ir socialinių tinklų, ir respondentų asmeninės savivokos, ir vyravusios per šimtmečius kalbinės savimonės.

APIBENDRINIMAS

Žagarės šnektos centras – Žagarės miestas – pasienio centras, kuriame kles-tėjo amatininkystė, vyko prekyba su artimomis (Latvija) ir tolimomis (Vokietija, Anglija, Rusija) šalimis, kur sugyveno įvairių etninių grupių (latviai, vokiečiai, žydai, rusai, čigonai) ir įvairių konfesijų žmonės ir kuris priklausė Kuršo guber-nijai, socialiniais tinklais buvo susietas su Latvija. Žagarės ir jos apylinkių žmo-nės, ekonominių paskatų vedami, eidavo tarnauti į artimesnes Latvijos vietas. Todėl iki dabar išlieka respondentų aiškiai išsakomas kalbinis tapatumas, kuris sietinas su latviais, vokiečiais, bet ne lietuviais, vakarų aukštaičiais. Pastaruoju metu dėl kalbininkų pastebėtų ir akcentuojamų žemaitybių linkstama tapatintis su žemaičiais.

Pirmą kartą pateikiamame Žagarės šnektos ribų žemėlapyje matyti, kad šiau-rės vakarinė Žagarės šnektos riba eina Lietuvos ir Latvijos respublikų siena. Ry-tinė riba susisiečia su Skaistgirio šnekte ir eina pro Stungiūs ir Veršiūs. Pietva-karinė Žagarės šnektos riba vestina pro Juodeikiūs ir Gaižaičius, esančius netoli Akmenės rajono ribos.

LKA II ir žemėlapiuose netoli Žagarės ir Skaistgirio šnektų ribos nurodomos dvi izoglosės: kamieno *e*, *ei* tarimas po priebalsio *l*, tarmių chrestomatijoje įvar-dytas kaip *e*, *ei* kietinimas (izoglosė siekia Žagarę ir praeina netoli Dilbinų ir Dàmelių) ir prieškirtinių ilgųjų *ė*, *o*, *y*, *ū* atliepimų izoglosė.

Žagarės šnektos ribų nustatymas leidžia tarminių įrašų kalbinius (fonetikos, akcentologijos, morfologijos, žodžių darybos, leksikos, sintaksės ir frazeologi-jos) reiškinius nagrinėti lyginant su Skaistgirio šnekte ir atsižvelgiant į kitos bal-tų (latvių) kalbos ypatybes.

Taigi iš tarminių įrašų pastebima ir respondentų kalbinės savimonės nuo-statos, ir socialinio tinklo ribos. Prekyba su Latvija, tiksliau Ryga; tarnystė ir

¹⁸ Plačiau apie Žagarės šnektą žr. Jšpt 2001.

talkininkavimas pas Latvijos ūkininkus, išlikęs visą devynioliktą amžių, paribio miestelio gyventojus skatino mokytis latvių kalbos, todėl Žagarės ir jos apylinkių, priklausiusių Kuršo grafystei, šnektos tyrimai turėtų atspindėti baltų kalbų įvairių kalbinių lygmenų universalijų egzistavimą.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Butkus Alvydas 1995: *Latviai*. Kaunas: Aesti.

Jšpt – *Joniškio šnektų pratimai ir tekstai*, ats. red. J. Švambarytė. Šiauliai: J. K. Vasiliausko įmonė, 2001.

Kaikarytė Aušra 2015: Skaistgirio šnektos ypatybės. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 3. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 150–173.

Kardelis Vytautas 2002: Dėl galinių *le* junginių raidos šiaurės rytų vilniškių šnektose. – *Baltistica* 37(2), 215–222.

Kardelis Vytautas 2008: Dėl junginių *lē, *rē, *sē Mielagėnų areale. – *Baltistica* 43(3), 485–494.

Kardelis Vytautas 2002: Dėl junginių *la, lē* raidos šiaurės rytų vilniškių šnektose. – *Baltistica* 37(1), 107–114.

LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*, autoriai: Elena Grinaveckienė, Aldona Jonaitytė, Joana Lipskienė, Kazys Morkūnas (ats. red.), Birutė Vanagienė, Aloyzas Vidugiris. Vilnius: Mokslas, 1982.

LKI TA – Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo medžiaga.

Lktch – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa, moks. red. Laima Grumadienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2004.

Švambarytė Janina 2004: Tautovardžių ir jų vedinių reikšmės lietuviškuose žodynuose. *Latvis*. – *VALODA – 2004. Valoda dažadu kultūru kontekstā*. Daugavpils: Saule, 151–156.

Švambarytė-Valužienė Janina 2005: Etnonimo cigonas / čigonas raiška ir semantika lietuvių kalboje. – *VALODA – 2005, Valoda dažadu kultūru kontekstā*. Daugavpils: Saule, 186–192.

TLE IV – *Tarybų Lietuvos enciklopedija* 4. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.

Vasiliauskas Ernestas 2017: *Joniškio krašto dvarai. Didžioji ir Mažoji Daunoravos, Bertaučiai, Satkūnai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

www.tarmes.lki.lt/F_vasmap.htm (žiūrėta 2018 01 25).

<https://www.vle.lt/Straipsnis/zagare-110520> (žiūrėta 2018 04 05).

Атлас Всероссийской империи: Собрание карт И. К. Кирилова. 1722–1737. Prieiga internete: <https://www.runivers.ru/maps/podrat.las/30/> (žiūrėta 2018 03 25).

Boundaries of Žagarė Local Dialect

SUMMARY

The article highlights the major ethnic, religious, historical, economic and cultural phenomena of the town of Žagarė, being the centre of Žagarė local dialect, situated to the north-west of Joniškis, right near the Latvian border, which played an important role in shaping linguistic attitudes and self-esteem. Žagarė, as a single town, formed from Old Žagarė and New Žagarė, which are separated by the Švėtė River. Old Žagarė is situated on the left bank, whereas New Žagarė is located on the right bank.

Driven by a strong economic growth, Žagarė was the major trade hub of North Lithuania drawing merchants from various places of Lithuania as well as Russia, Poland, England and Germany until the end of the 18th century. According to encyclopaedic publications, between 1897 and 1899 Žagarė was home to 820 craftsmen and 171 trade enterprises. There was a button workshop, a soap factory, 3 mills, 104 shops. Two Catholic churches, an Evangelical Lutheran church, a synagogue and an Orthodox church took care of the residents' spiritual needs in Žagarė.

In addition to a parish school, a government-run school was established in 1865. There were two Jewish schools, a Latvian school. A city school was opened in 1906; a government-run girls' school was founded as well. A private trade school operated in Žagarė from 1909 to 1915. A printing house was established in 1909.

The Dialect Archive of the Institute of the Lithuanian Language stores a number of records from Žagarė and its environs. The dialectal records under analysis were made in 1998, 1999, and 2003. The respondents of the older generation born between 1901 and 1936 had been interviewed. Based on these records, attempts were made to establish the boundaries of Žagarė local dialect. The drawn map shows that the northwestern boundary of Žagarė local dialect stretches along the Lithuanian-Latvian border. The eastern boundary of Žagarė local dialect meets Skaistgirys local dialect and goes near Stungiai and Veršiai.

The southwestern boundary of Žagarė local dialect is drawn near Juodeikiai and Gaižaičiai, which are close to the boundary of Akmenė district.

Part 2 of the Atlas of the Lithuanian Language dedicated to phonetics and the maps indicate that several isoglosses run outside Žagarė and across the boundaries of Skaistgirys local dialects: the pronunciation of the stem *e*, *ei* after the consonant *l* referred to as the hardening of *e*, *ei* in the chrestomathy of dialects (the isogloss stretches to Žagarė and runs close to Dilbinai and Dameliai), non-uniform expression of the quality of the vowel *ė* after the hardened consonant, and the replacement of pre-stress long *ė*, *o*, *y*, *ū*.

Įteikta 2018 m. balandžio 3 d.

JANINA ŠVAMBARYTĖ-VALUŽIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

janina.valuziene@gmail.com